

"Bespuća" Franje Tuđmana, 30 godina poslije

Kad sam prije, otprilike, četvrt stoljeća prvi put pročitao knjigu dr. Franje Tuđmana "Bespuća povijesne zbiljnosti" (izdavač: Nakladni zavod Matice hrvatske; prvo izdanje objavljeno u jesen 1989.), moj sud o njoj bio je potpuno negativan. I o njoj sam vrlo negativno, donekle čak i brutalno, pisao; najprije u *Globusu* od 28. studenoga 1997. (članak pod naslovom "Zašto Židovi misle da je predsjednik Franjo Tuđman antisemit?"), a onda i u svojoj knjizi "Tuđman: biografija", objavljenoj 2004.

Ali o toj je knjizi nepovoljno mišljenje imao i znatan (usudio bih se reći: prevladavajući) dio hrvatske političke (i šire) javnosti, kao i pojedini ugledni i utjecajni predstavnici židovske zajednice, kako u Hrvatskoj tako i u svijetu, koji su smatrali da dr. Tuđman u njoj omalovažava i vrijeđa Židove.

U Hrvatskoj su bauk ili političko strašilo od "Bespuća" napravile lijeve i liberalne (mogli bismo reći: antinacionalističke) stranke. One su tu knjigu tretirale i ocrnjivale kao neku vrstu Tuđmanova "Mein Kampf", tj. kao političko-ideološki manifest jednoga, u znatnoj mjeri, frustriranog, opasnog, pa i neuračunljivog čovjeka/političara, od kojega se, kada sa svojim HDZ-om dođe na vlast, mogu očekivati kojekakvi iracionalni i nekontrolirani potezi, možda čak i izazivanje ratnih sukoba. I onda su, u svojim žučnim reagiranjima na to njegovo djelo, uspjele uvjeriti i domaću i svjetsku javnost da je Tuđman fašistoidni revizionist.

Za Židove su, opet, najsporniji bili oni dijelovi knjige u kojima je Tuđman, pišući o prilikama u jasenovačkom logoru, iznio tvrdnje kako su Židovi u Jasenovcu imali povlašteni položaj, čak u toj mjeri da su, kao pripadnici zatočeničke hijerarhije, sudjelovali i u ubijanjima (Tuđman se pritom pozivao na trojicu svjedoka, bivših jasenovačkih zatočenika, među kojima je bio i hrvatski intelektualac i komunistički političar Ante Ciliga).

Uz još neke kontroverzije, to je bilo dovoljno da "Bespuća" preko noći dobiju status politički nepoćudne i čak ideološki maligne knjige. I kad sam o njoj pisao, sigurno sam bio pod velikim utjecajem (i) tih političkih etiketa i diskvalifikacija.

Ovdje bih podsjetio na nekoliko manje poznatih ili danas već posve zaboravljenih činjenica.

Urednik knjige i jedan od urednika u Nakladnom zavodu Matice hrvatske, Branimir Donat, rekao mi je da je Franjo Tuđman, prije nego što je pokucao na vrata Matice hrvatske, taj svoj rukopis ponudio Nakladnom zavodu *Globus* (čiji je direktor bio Tomislav Pušek) i *Kršćanskoj sadašnjosti*, ali da je tamo naišao na odbijenice. Rukopis je, dakle, bio okvalificiran kao kontroverzan, eksplozivan i "opasan" i prije nego što je ugledao svjetlo dana. Prvi recenzenti knjige bili su Dušan Bilandžić i Josip Šentija, ali kako su oni imali dosta kritičkih primjedaba na njezin račun, u Nakladnom zavodu MH je odlučeno da se pribave dvije neupitno pozitivne recenzije, što su ih napisali (a onda se se i potpisali u impresumu knjige) Franjo Zenko i Trpimir Macan.

Jedan od "kamena smutnje" bio je i Tuđmanov artificijelni jezik, prepun neobičnih hrvatskih neologizama, kojima je, nerijetko, bilo teško otkriti pravi smisao i značenje. Prije Tuđmana se u Hrvatskoj (kao i u hrvatskoj dijaspori) nitko nije tako, "ultrahrvatski", izražavao (uključujući i razdoblje NDH). Donat mi je otkrio da je u pripremi konačne verzije rukopisa veoma važnu ulogu odigrao akademik Vlatko Pavletić, koji je sve te novosklepane, nerijetko i bizarne riječi reducirao na neku, uvjetno rečeno, razumnu mjeru, ali je istodobno - što je svojevrstan paradoks - uklonio i brojne srbizme što ih je Tuđman razmjerno često koristio u svojem svakodnevnom govoru (a koji su bili neizbježni tragovi njegova 15-godišnjeg boravka u Beogradu, na službi u JNA, od 1945. do 1961.)

U razgovoru sa mnom, potkraj devedesetih, Donat nije imao povoljno mišljenje o tim Tuđmanovim novotvorenica. Rekao mi je: "Tuđmanu je najvažnija bila diferencija, tj. da se pojedina riječ što više razlikuje od odgovarajućeg srpskog izraza, a ne smisao. Mi smo mu objasnili da to nije pravi pristup."

S druge pak strane, Tuđmanov rukopis "Bespuća povijesne zbiljnosti" dočekan je na nož (čak i prije njegova objavljivanja, tj. dok je još bio u tiskari) u Židovskoj općini u Zagrebu. O tome mi je posvjedočio tadašnji predsjednik Židovske općine, ujedno i predsjednik HSLS-a, Slavko Goldstein. Rekao mi je da je na jednome od sastanaka Vijeća Židovske općine došlo do podjele oko toga kako bi na tu knjigu trebalo reagirati. Većina ju je ocijenila kao antisemitsku i bila je za to da se Tuđmana tuži. Njoj se, međutim, suprotstavila manjina, na čelu s Goldsteinom, koja nije bila sklona takvome

radikalnom rješenju nego je predlagala da se u javnost izide s oštrim priopćenjem o Tuđmanovoj knjizi.

Nakon burne polemike, pobijedilo je stajalište manjine; Goldstein mi je objasnio da je on pod svaku cijenu htio izbjeći da se na sudu nateže s nekim tko će biti njegov izravan politički suparnik na predstojećim parlamentarnim izborima, u proljeće 1990. (Tuđman je bio na čelu HDZ-a, a on na čelu HSLS-a). A na moje pitanje što je njega osobno u "Bespućima" najviše ozlojedilo, Goldstein mi je izdvojio rečenicu na 161. stranici knjige, u kojoj piše da "kad neki pokret ili narod, država ili njihov savez, religija ili ideologija, ima pred sobom protivnika kojeg drži pogibeljnim za svoj opstanak, ili glavnom zaprekom za svoju prevlast, učinit će sve moguće, i upotrijebiti sva dostupna sredstva, da ga savlada pa i uništi, ako ga na drugi način ne može podvrći svojoj volji".

- Tuđman je s takvom formulacijom - istaknuo mi je Goldstein - opravdavao i onu državu koja čini nasilje, uključujući i genocidno nasilje. Ukratko, "Bespuća" smatram načelnim pokušajem opravdavanja nasilja i netolerancije, ne samo prema Židovima nego i prema Srbima, ali i drugim narodima.

Međutim, kad sam se nekoliko godina kasnije (sredinom 2000-ih) susreo sa Slavkom Goldsteinom u Jurišićevoj, blizu njegove nakladničke kuće *Novi Liber*, zadržao me u malo dužem razgovoru u kojem mi je posebno napomenuo kako je uvjeren da Franjo Tuđman, usprkos svemu, ne mrzi Židove (a mislim, ako me sjećanje ne vara, da je tome dodao da ne mrzi ni Srbe). Učinilo mi se kao da je već tada imao nešto blaže i uravnoteženije mišljenje o njemu.

Uostalom, Tuđman se za svoje stavove iz "Bespuća" - u veljači 1994., u svojstvu predsjednika RH - pismeno ispričao predsjedniku međunarodne židovske organizacije "B'nai B'rith" Kentu Schineru, a 1996. je objavio američko (bitno izmijenjeno) izdanje knjige, pod naslovom "Horrors of War", u kojem je izostavio sve dijelove (nije ih bilo malo) koje su Židovi smatrali spornim, odnosno koje su doživjeli kao tešku uvredu.

Sve se to, dakle, zbivalo prije dobrih 15, 20 ili 30 godina. A ovih sam dana opet uzeo Tuđmanova "Bespuća povijesne zbiljnosti" u ruke, pročitao ih od prve do posljednje stranice i stekao o njima znatno drugačiji dojam o njima nego 1990-ih. Ovaj put taj je dojam bio mnogo povoljniji (što, naravno, ne znači da je bio besprijekoran).

Danas s velikim stupnjem sigurnosti mogu reći da "Bespuća" nisu najbolja Tuđmanova knjiga (svakako su najpesimističnija), ali da nisu ni toliki bauk i strašilo kao što su to u ono vrijeme tvrdili Tuđmanovi protivnici i neistomišljenici.

Na retoričko pitanje zašto sam u međuvremenu donekle (ili podosta) revidirao svoje mišljenje, mogao bih dati nekoliko odgovora.

Prvo, promijenilo se vrijeme (jedno je tu knjigu čitati danas, dok je nešto sasvim drugo bilo čitati je u vrijeme njezina objavljivanja, u onome prijelomnom i dramatičnom povijesnom trenutku, 1989. na 1990.), ali su se isto tako promijenile, i to znatno, i okolnosti. Tuđman se 1989. mogao nekima (mnogima) učiniti kao pojam političkog desničarenja, ali kada danas pogledamo do kolikih je sve razmjera naraslo desničarenje i u nas i u svijetu, za Tuđmana s puno razloga možemo ustvrditi da je, zapravo, bio prilično umjeren i razborit intelektualac i političar.

Drugo, imamo vrlo živo sjećanje na dr. Franju Tuđmana kao prilično racionalnog i trezvenog predsjednika RH, koji nije težio provociranju ratnih sukoba nego je, naprotiv, umnogome zaslužan što Hrvatska u vrijeme Domovinskog rata nije doživjela veća razaranja.

Treće, danas Tuđmana, njegov lik i djelo, pa i sama "Bespuća", nismo primorani sagledavati u svjetlu ili pod ključem tzv. detuđmanizacije, jer taj trend naprosto više nije *in*.

I četvrto, ne kao posljednje: poražavajuća je istina - za naš, hrvatski, intelektualni i politički milje - da mnogi koji su o "Bespućima" toliko mnogo govorili ili pisali, odnosno koji su ih toliko napadali i grdili, tu knjigu zapravo nisu ni pročitali (svakako ne u cijelosti). Zasiurno nećemo pretjerati ako kažemo da su "Bespuća" "najnečitanija" knjiga u Hrvatskoj, u zadnjih nekoliko desetaka godina (za što je, međutim, znatnim dijelom kriv i sam Tuđman zbog svojega vrlo teškog i zamornog stila, odnosno načina izražavanja).

Kako bi danas trebalo čitati "Bespuća povijesne zbiljnosti" - odnosno, kako sam ih ja nedavno (ponovno) pročitao, usporedo sa svojim vlastitim istraživanjima suvremene političke povijesti, hrvatsko-srpskih odnosa i sukoba, pa i djelovanja samoga dr. Franje Tuđmana (kao prvog, ujedno i 10-godišnjeg predsjednika samostalne RH, u razdoblju 1990.-1999.)? Izdvojio bih četiri načela, koja mi se čine nekako najvažnijim i do kojih sam ja sam osobito držao opetovano ih čitajući i analizirajući.

Prvo, tu knjigu treba čitati metodom dedukcije, a ne metodom indukcije. Treba se, drugim riječima, "uživjeti" u samoga autora i pomno pratiti njegovu logiku, pristup, elaboraciju problema i diskurs, težeći razumijevanju cjeline. A ako ih čitamo induktivno, tj. empirijski, uvijek ćemo naći nešto što ne valja ili što nam se ne sviđa (a knjiga, nažalost, takvim, spornim ili dubioznim, detaljima obiluje). Treba, dakle, izbjeći da od gomile stabala ne vidimo šumu.

Drugo, gledano u globalu - "Bespuća" nisu knjiga o hrvatsko-židovskim odnosima (što je, nažalost, dojam koji se stekao u vrijeme njihova objavljivanja), nego, pretežitim dijelom, knjiga o hrvatsko-srpskim odnosima. I na to treba staviti akcent kada o njoj govorimo i sudimo.

Treće, u pitanju su zapravo dvije knjige ili dvije sasvim različite tematske cjeline koje je Tuđman, na ne baš najspretniji način, pokušao spojiti u jednu - ali ne mehanički, kao dva strogo odvojena monolita, nego tako što su poglavlja i potpoglavlja jedne međusobno isprepletena s poglavljima i potpoglavljima one druge. U prvoj knjizi Tuđman se, krajnje preuzetno, uživljava u ulogu svojevrsnoga filozofa povijesti (ili, recimo, povjesničara svjetskih kultura i civilizacija) koji pokušava prodrijeti u tajnu i bit fenomena nasilja i genocida kroz cjelokupnu ljudsku povijest, od biblijskih vremena, tj. od Staroga zavjeta, naovamo. To su svakako slabiji, ujedno i dubiozniji, dijelovi "Bespuća"; sam Tuđmanov izdavač Branimir Donat rekao mi je da Tuđman jednostavno nije bio dovoljno obrazovan i potkovan za takav superambiciozan poduhvat.

No zato je u onoj drugoj knjizi, u "Bespućima", Tuđman na svom terenu: u tom, drugom tematu on polemizira s jednim vrlo specifičnim ideološko-političkim fenomenom koji bismo najjednostavnijim riječima mogli definirati kao "drugi krak" srpskog nacionalizma (ili kako to Tuđman u "Bespućima" voli reći - "isključivog srpstva"), u vrijeme druge, Titove Jugoslavije.

Srpski je nacionalizam u Titovoj SFRJ - s naglaskom na sedamdesete i osamdesete - imao dva kraka (ili dvije generalne linije). Prvi je krak više imao ustavno-pravni karakter i bio je reakcija na (Titove i Kardeljeve) ustavne promjene i trend konfederalizacije SFRJ od 1968. nadalje, s naglaskom na donošenje, u biti, konfederalnoga Ustava iz 1974. (koji je SR Hrvatskoj, kao i drugim jugoslavenskim republikama, osigurao status državnosti). Taj se nacionalizam u svojim pojavnim oblicima manifestirao najprije kao (jugoslavenski) unitarizam, a zatim, kako je politička kriza u SFRJ tijekom osamdesetih sve više uzimala maha i išla ka svom vrhuncu, i kao sasvim otvoreno zalaganje za tzv. Veliku Srbiju.

Drugi je krak, međutim, bio mnogo mračniji i iracionalniji, i njega je beogradska sociologinja Vesna Pešić u svojoj studiji "Rat za nacionalne države", objavljenoj 1996. u knjizi "Srpska strana rata", nazvala "resantimanom" (po francuskoj riječi *ressentiment*). Srpski je resantiman, u osnovi, bio povijesno zlopamćenje Srba (srpskih nacionalista) za sve stvarne, ali i izmišljene (iskonstruirane, preuveličane itd.) zločine koje su im Hrvati učinili u Drugome svjetskom ratu, tj. za postojanja NDH.

Srpski se resantiman razvio na temelju svojevrsnoga razočaranja Srba u svoju "braću" Hrvate, zbog toga što, po njihovoj prosudbi, više nisu htjeli živjeti u Jugoslaviji (naravno, u onakvoj, više unitarnoj i centralističkoj, Jugoslaviji, koja je pogodovala srpskom nacionalnom/nacionalističkom konceptu). Beogradski povjesničar umjetnosti i akademik SANU Dejan Medaković ovako mi ga je opisao, u našim beogradskim razgovorima iz 2006.-2008.: "Mi Srbi smo vama Hrvatima oprostili sve ono što ste vi nama učinili u NDH, jer ste i nakon rata odlučili živjeti zajedno s nama Srbima u zajedničkoj državi Jugoslaviji. Ali sada, kada vi iz Jugoslavije želite izaći, moramo obračunati sva vaša nedjela, zločine i genocid, jer 1941., tj. NDH, još nije obračunata!" Teza o "izlasku Hrvata iz Jugoslavije" ovdje se, naravno, odnosi prije svega na *Hrvatsko proljeće* iz 1971. i jubilejski pokret Katoličke crkve u Hrvatskoj "Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata", iz razdoblja 1975.-1984.

Oba su se kraka srpskog nacionalizma odvijala istovremeno i usporedo (na neki način i međusobno koordinirano), s time da je prvi, ustavno-pravni, imao više teritorijalne pretenzije, dok je drugi, resantimanski, uglavnom zazivao mržnju i osvetu. Pritom je resantimanski nacionalizam imao dvije međusobno povezane strane (ili dva aspekta - nešto poput lica i naličja): prvo, inzistiranje na jasenovačkom mitu, po kojem je u jasenovačkom logoru, u Drugome svjetskom ratu, stradalo nekih 700.000 ili još više Srba; i drugo, razvijanje teze o tzv. povijesnoj krivnji Katoličke crkve za pojavu ustaštva i za činjenje masovnih zločina nad Srbima u NDH. I upravo se s tim vrlo kompleksnim i krajnje osjetljivim političko-ideološkim konstruktima Tuđman hrabro uhvatio ukoštac u glavnim, udarnim dijelovima svojih "Bespuća". Koliko je meni poznato, on je prvi hrvatski povjesničar i intelektualac koji se odlučio na sustavan i temeljit obračun sa srpskim resantimanskim nacionalizmom.

Razotkrivanjem pozadine jasenovačkog mita Franjo Tuđman se počeo baviti još kao direktor Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, sredinom šezdesetih. Poznato je - o tome sam pisao u svojoj knjizi "Tuđman: biografija" - da je pritom angažirao i svog pomoćnika u Institutu, generala Nikolu Kajića, koji je iz Republičkog zavoda za statistiku uspio pribaviti rezultate popisa žrtava rata 1941.-1945. iz 1964. (proglašene državnom tajnom), po kojima je stvarni, dokazani broj žrtava bio mnogostruko manji u odnosu na (preuveličanu) brojku do koje se došlo neposredno nakon rata. I o tome Tuđman vrlo detaljno i ekstenzivno, uz upotrebu mnoštva brojčanih podataka i tabela, razglaba i u "Bespućima" (pretežito u prvoj polovici rukopisa). No, o tzv. povijesnoj krivnji Katoličke crkve Tuđman je u "Bespućima" odlučio pisati prvi put, i stranice posvećene tom tematskom kompleksu (375-419.) po mojoj su procjeni daleko najzahtjevnije, ali i najkvalitetnije i najvrednije, u toj knjizi.

Iako ateist (u ono vrijeme), Tuđman je dubinski pronikao u povezanost hrvatstva i katolicizma (kao da je imao katolički odgoj i formaciju), na mnoštvu je primjera objasnio kakvu je veliku i odlučujuću ulogu katolicizam odigrao u 13-stoljetnoj povijesti hrvatskog naroda - "i kao podloga sveukupne kulture i u obrani nacionalnog opstanka od svih stranih presizanja", kako to piše na str. 376. - i pritom argumentirano razobličio težnje pojedinih srpskih nacionalističkih povjesničara i poličara, od Nikole Stojanovića (člana Jugoslavenskog odbora na Krfu) do akademika SANU Vladimira Dedijera, koji su imali "pik" na Katoličku crkvu u Hrvata, kao i na Vatikan, smatrajući upravo njih glavnim krivcima za sva zla što su ih Srbi doživjeli u 20. stoljeću (pri čemu je Dedijer, u svojoj knjizi "Vatikan i Jasenovac" iz 1987., praktički stavljao znak jednakosti između katolicizma i zločina/genocida nad Srbima u NDH).

Na str. 417. u "Bespućima" Franjo Tuđman piše o "utjelovljenosti Katoličke crkve" u hrvatsku nacionalnu povijest, pa se već i po upotrebi tog termina (prilično ekskluzivnog u vokabularu KC-a) vidi da se vrlo dobro pripremio i "oboružao" kada je odlučio baviti se tom temom. Vidi se, također, i da je bio sjajno informiran, a moja je pretpostavka da mu je glavni informator bio pomoćni biskup Zagrebačke nadbiskupije Đuro Kokša, s kojim se u drugoj polovici osamdesetih razmjerno često sastajao (za razliku od nadbiskupa Franje Kuharića, s kojim tada još nije bio uspostavio kontakt; s njim će se zbližiti i sprijateljiti tek za vrijeme Domovinskog rata, početkom devedesetih).

Tuđman u "Bespućima" brani i kardinala Stepinca - rekao bih, mnogo bolje, i mnogo racionalnije, nego bilo koji današnji hrvatski biskup ili crkveni povjesničar. Principijelan je i ne bježi od toga da je Stepinac u svom Dnevniku "svašta" pisao o Srbima, odnosno pravoslavcima, tj. da mu se u njegovim dnevničkim zabilješkama dosta toga omaklo (Dedijer je, naravno, i na temelju tih citata gradio svoju optužnicu protiv Stepinca i Katoličke crkve), ali pritom upozorava i na - kako se izrazio - "povijesne pobude" koje su Stepinca poticale na takva njegova kritička razmišljanja i pisanja o pravoslavcima Srbima. A ponajprije na demonstrativno odbacivanje (u Vatikanu već potpisanoga) konkordata između Svete Stolice i Kraljevine Jugoslavije, od strane vodstva Srpske pravoslavne crkve, u ljeto 1937.

Naravno, Tuđman u svom pisanju nije nepristran, i na mnogim bi mu se mjestima s pravom moglo spočitnuti da je hrvatski nacionalist, po nacionalnom žaru i ponesenosti možda ništa manji od svojih antagonista srpskih nacionalista (što, uostalom, nikada nije ni krio). No, pretpostavljam da bi se svaki objektivan Srbin, ali i bilo tko drugi, složio s njegovom definicijom ustaštva i NDH, na str. 115., gdje kaže da Pavelićev ustaški pokret "nije vidio mogućnost zajedničkog života sa Srbima", da "nije prezao ni pred kakvim sredstvima da bi u vihoru ratnog ludila (...) ostvario svoje konačne ciljeve u etnički homogeniziranoj hrvatskoj državi" te da se ustaško rješavanje srpskog pitanja u NDH svodilo "na to da se jedna trećina likvidira, druga trećina iseli (...), a treća privoli na lojalnost".

Na kraju krajeva, Tuđman ne krije da je "NDH pružala bogomdane pogodnosti za obračun s Katoličkom crkvom" (str. 416.) - zbog svega onoga nečasnog i zločinačkog što se u njoj, za vrijeme rata, događalo.

U Tuđmanovim "Bespućima" imamo, također, i neka zanimljiva, da ne kažem živopisna, pozivanja na antifaziizam (ipak je Tuđman bio bivši komunist i general JNA), primjerice na str. 381., gdje napominje da se sjedište "tehnik" Okružnog komiteta KPH, čiji je on, kao mladi zagorski partizan, bio rukovoditelj, nalazilo kod svećenika u crkvi Sv. Tri Kralja, u Hrvatskom zagorju.

Što je u "Bespućima", po mome mišljenju, najbolje i najpoticajnije?

Ono što bi se od Tuđmana, možda, najmanje očekivalo - s obzirom na opću predodžbu o njemu kao nacionalistu, pa i s obzirom na ton koji prevladava u mnogim dijelovima "Bespuća". A to je poziv na pomirenje - pomirenje između Hrvata i Srba (koliko god to danas mnogima izgledalo apsurdno). Ili

bolje rečeno: isticanje kriterija koji su bitni za to pomirenje, i bez kojih je ono nezamislivo. Ti su kriteriji, po Tuđmanu: oprost, zaborav (nasuprot ne-zaboravu), istina - i ljubav.

Na str. 418. Tuđman se poziva na književnika Petra Šegedina, inače jednog od suosnivača HDZ-a, koji je jednom prigodom (1986.) napisao da "onome tko je kršćanski oprostio ne treba zaborav", jer je "oprost stvaralački čin, vezan uz svojevrsnu spoznaju, po kojoj zločin među ljudima nije proizvod samo jedne strane". Tuđman ovdje želi naglasiti da oprostiti nekome znači ujedno i zaboraviti djelo zbog kojega mu se oprašta, a da je teza "oprostiti i ne zaboraviti" (znamo da su je često znali izricati i Hrvati u vrijeme Domovinskog rata, posebice na primjeru Vukovara) u biti neiskrena i licemjerna, jer, kako kaže, "vodi u bezizlazan krug osvete".

Doduše, Tuđman je to apostrofirao pridružujući se kritici zagrebačkoga pomoćnog biskupa Kokše zbog govora srpskog patrijarha Germana na svečanosti posvete nove pravoslavne župne crkve u Jasenovcu, 2. rujna 1984., samo tjedan dana prije glasovitoga Nacionalno-euharistijskog kongresa u Mariji Bistrici, na kojem se okupilo između 250 i 400 tisuća ljudi. German je tom prigodom rekao, poručujući Hrvatima vezano za zločine nad Srbima u Jasenovcu u Drugome svjetskom ratu: "Braćo, da praštamo - moramo, ali da zaboravimo - ne možemo."

Komentirajući te Germanove riječi, a nadovezujući se na spomenuti Šegedinov citat, Tuđman u konačnici zaključuje da je za pravo i trajno uklanjanje mržnje i njezinih poticaja potrebna i "spoznaja istine" (koju on, na str. 419., definira kao "uzročno-posljedičnu cjeloću u zamršenu spletu svih tvarnih i duhovnih sastavnica i odrednica povijesnoga zbivanja"). A na str. 382. ističe u prvi plan i komponentu ljubavi, citirajući nikog drugog doli nadbiskupa Stepinca koji je u svojoj propovijedi održanoj u zagrebačkoj katedrali 16. listopada 1941., na blagdan Krista Kralja, rekao da pravi vjernici ne smiju zaboraviti da je "ljubav prema bližnjemu, ljubav prema čovjeku, bez razlike kako se zvao" - najviši kršćanski zakon. I da se stoga nikako "ne može spojiti ljubav prema Bogu s mržnjom prema čovjeku".

Istina s ljubavlju - ne može bolje i plemenitije, i šteta što te kategorije Tuđman u svojoj knjizi nije dubinskije promišljao, nego ih je nabacio više *ad hoc*.

A što je u "Bespućima" (i dalje) najspornije? Ono na što me, još devedesetih, upozorio don Živko Kustić (koji inače, iz niza razloga, nije bio sklon Franji Tuđmanu, i često ga je, i u mojoj nazočnosti, kritizirao): Tuđman nije razumio Stari (kao ni Novi) zavjet i pristupao mu je, u osnovi, nekršćanski, upirući prstom na neke primjere iz starozavjetnih knjiga u kojima ima mnogo krvi i nasilja te iz toga izvlačeći (sasvim pogrešan) zaključak da su nasilje i genocid zapravo prirodne i normalne pojave kad ih dopušta, pa i preporuča, i sam Bog (Jahve), kao i glavni protagonisti Staroga zavjeta (dakle Izraelci), poput Mojsija.

Kustićevo je stajalište - i tu je on potpuno u pravu - da Bibliju treba čitati "vektorski" (a to znači: s jasnim usmjerenjem u njoj opisanih događaja prema budućnosti) i pritom biti svjestan pedagoškog cilja Biblije, kao i krajnjega Božjeg nauma da čovjeka učini što boljim i čovječnijim, tj. što bližim Bogu. A ne, kao Tuđman u "Bespućima", pojedine (brojne) primjere "zatečene nesavršenosti" iz davne prošlosti, prepune nasilja i ubijanja, kojima Stari zavjet obiluje, nasilno trgati iz konteksta, samo da bi se dokazalo da je nasilja i genocida uvijek bilo i da će ga uvijek biti. Otprilike u smislu: ako je tako u Bibliji, a što onda da očekujemo od današnjega pokvarenog i isprofaniranog svijeta, u kojem smo već "oguglali" na ratove, nasilja, zločine i ubijanja?

Kustić me u našem razgovoru upozorio da je Tuđmanu bilo stalo dokazati "prirodnost" i "normalnost" ratovanja i nasilja ponajprije zbog toga što je i sam, u vrijeme pisanja "Bespuća", imao na umu određen plan - kada postane hrvatski predsjednik - vezan za preseljavanja velikih skupina stanovništva, s ciljem stvaranja etnički što čišće države. Kustić mi je tako rekao i ja sam tako (onda, kasnih 1990-ih i 2000-ih) napisao.

No bilo je to, ponavljam, u vrijeme detuđmanizacije, kada je bilo "moderno" napadati i ocrnjivati Franju Tuđmana i zbog onoga što jest i zbog onoga što nije kriv. S današnje distancije ne možemo ne ustvrditi da se kao predsjednik RH on pokazao mnogo mudrijim, razboritijim i umjerenijim nego što je to nagovijestio u pojedinim dijelovima "Bespuća".